IL-KNISJA TA' SAN SALVATUR F'ĠERUSALEMM

Metodio Brlek ofm

Qegħdin inġibu traduzzjoni ta' studju interessanti tal-istoriku tal-Kustodja tal-Art Imqaddsa, Patri Metodio Brlek, li llum jinsab mimli bil-għomor fl-infermerija kustodjali tal-Kunvent ta' San Salvatur f'Ġerusalemm. Dan l-istudju, intitolat "La Chiesa di San Salvatore. Storia e Arte", kien deher bħala Suppliment tar-Rivista "La Terra Santa" fil-ħarġa ta' Mejju-Ġunju 1986. Hawnhekk sejrin nillimitaw ruħna biss għat-traduzzjoni tal-artiklu, mingħajr l-apparat kritiku tassew interessanti li jifforma l-qafas tar-riċerka xjentifika ta' Patri Metodio, u li jista' jiġi kkonsultat fl-edizzjoni bit-Taljan fir-Rivista li semmejna.

Fid-29 ta' Novembru 1885, li dik is-sena ħabat l-Ewwel Ħadd tal-Avvent, ġiet ikkonsagrata l-Knisja ta' San Salvatur ta' Ġerusalemm minn Monsinjur Vincenzo Bracco, Patrijarka Latin ta' Ġerusalemm.

Ir-rit solenni tal-konsagrazzjoni dam aktar minn ħames sigħat, mis-sebgħa ta' filgħodu sa nofsinhar u kwart. Wara waqfa ta' xi nofs siegħa, ġiet iċċelebrata quddiesa solenni li għalqet iċ-ċelebrazzjonijiet liturġiċi fis-sagħtejn ta' wara nofsinhar.

Patri Guido Corbelli da Cortona, Kustodju tal-Art Imqaddsa mill-1880 sal-1886, jinnota fid-Djarju tiegħu, b'sens ta' sodisfazzjon kbir, li kollox kien mar sewwa b'mod meravljuż.

Imma biex kollox seta' jmur tajjeb b'mod meravljuż, u fil-każ speċifiku dwar dak li kellu x'jaqsam maċ-ċerimonji li saru, kien meħtieġ li jsiru manuvri diplomatiċi mill-Gvern Imperjali-Rjali tal-Awstrija, mill-Gvern ta' Franza u anke mis-Santa Sede.

Fuq il-faċċata monumentali ta' knisja f'Venezja naqraw din l-iskrizzjoni: "Non sine iugi interiori exteriorique bello" (Mhux mingħajr it-toqol tat-taħbit minn ġewwa u ta' gwerer minn barra). Espressjoni latina li tispjega tajjeb dak li rridu ngħidu.

Din l-epigrafe ta' Venezja, fil-fatt, tista' tiġi applikata b'mod perfett, eżatt kif inhi, għall-każ tal-Knisja ta' San Salvatur f'Ġerusalemm, u forsi f'dan il-każ b'raġun akbar. Il-ġustifikazzjoni ta' dak li qed ngħidu titlob minnha espożizzjoni twila ħafna, li hawnhekk mhux l-iskop tagħna li nagħmluha. Li se nippruvaw nagħmlu hu li nagħtu rakkont fil-qosor tal-ġrajja ta' din il-knisja.

Il-Knisja qadima ta' San Salvatur

L-istorja tibda fl-1559, jiġifieri meta l-Franġiskani akkwistaw, ġewwa mis-swar ta' Ġerusalemm, monasteru li mbagħad sar il-Kunvent ta' San Salvatur. Is-sena 1559 timmarka wkoll bidu ġdid fl-istorja tal-preżenza Franġiskana fil-Belt il-Qaddisa. Kien f'dik is-sena li l-Franġiskani tkeċċew definittivament mill-aħħar biċċa kunvent li kellhom fiċ-Ċenaklu, imsejħa "il-Forn", wara li fl-1551 kienu diġà tkeċċew mill-kamra ta' fuq taċ-Ċenaklu, fejn kienu ilhom preżenti mill-1335. Iċ-Ċenaklu kien il-kunvent fejn kien jgħix il-Gwardjan tal-Għolja ta' Sijon, li fil-21 ta' Novembru 1342, bil-Bulla "Gratias agimus" tal-Papa Klement VI, sar il-Kustodju tal-Art Imqaddsa. F'din is-sitwazzjoni diffiċli l-patrijiet irnexxielhom jittrasferixxu s-sede tal-Kustodja tal-Art Imqaddsa billi marru joqogħdu fil-monasteru ta' El-Amud, li kien monasteru ta' monaċi Ġorġjani.

Bħall-monasteri kollha, dan il-monasteru tal-Ġorġjani kellu knisja ġewwa fil-ħitan tiegħu, li kienet mibnija fuq stil tipiku monastiku-orjentali, biex tkun għall-użu biss tal-komunità reliġjuża ta' monaċi Ġorġjani li kienu jgħammru hemm.

Karatteristika interessanti oħra ta' din il-knisja kienet li ma kinetx tinsab mibnija fil-livell ta' isfel tal-monasteru, imma – forsi minħabba raġunijiet ta' dislivell tal-art – kienet mibnija fil-livell tal-ewwel sular.

Din il-knisja baqgħet sostanzjalment bla ebda tibdil sas-seklu 18, almenu f'dak li kellu x'jaqsam mal-binja tagħha.

Fl-ewwel kwart tas-seklu 17, Quaresmio ħallielna deskrizzjoni qasira ta' kif kienet il-Knisja ta' San Salvatur fi żmienu:

"Il-Knisja hi ċkejkna, u għandha forma kwadrata. Fil-parti tal-lvant tagħha hemm abside bl-altar maġġur fejn hi mħarsa l-Ewkaristija. Fil-kwadru tal-altar hi mpittra x-xena tal-inżul tal-Ispirtu s-Santu fuq il-Madonna u l-Appostli. Il-kor tal-patrijiet jinsab quddiem l-altar maġġur, u preċiżament fiċ-ċentru tal-Knisja, taħt il-koppla, li bit-twieqi tagħha tagħti d-dawl lill-ambjent kollu. Fuq in-naħa tat-tramuntana tal-kor hemm l-altar iddedikat lill-Aħħar Ċena; filwaqt li fin-naħa l-oħra li tħares lejn in-nofsinhar hemm l-altar iddedikat lil San Tumas Appostlu bil-pittura li tirrappreżenta lil Kristu Rxoxt li jidher lid-dixxiplu li kien għadu ma riedx jemmen. Mid-disa' lampieri li hemm fil-Knisja, tnejn jinsabu fid-daħla u tnejn fin-naħa ta' quddiem tal-istess Knisja".

Dan id-dettall tal-aħħar hu interessanti, għaliex jurina b'mod indirett li d-daħla tal-Knisja kienet f'pożizzjoni skabruża, minħabba li ma tantx kien hemm dawl.

Nistgħu mela ngħidu li kienet Knisja ċkejkna u ta' aspett pjuttost miżeru. Minkejja dan, diġà fl-1561, il-Papa Piju IV kien żejjinha bl-istess indulġenzi li fl-antik kienu jaqilgħu l-pellegrini li jżuru ċ-Ċenaklu, li kif rajna l-patrijiet tilfuh darba għal dejjem fl-1551. Irridu wkoll infakkru li l-istess indulġenzi, f'Novembru 1885, kienu ġew ittrasferiti fil-Knisja ta' San Salvatur mill-Papa Ljun XIII. Il-Knisja ċkejkna, li f'nofsha kien hemm il-kor tar-reliġjużi, u fil-ġnub tagħha kien hemm żewġ altari, fl-1621 ġew miżujdin fiha żewġ altari oħrajn. Il-kronista ta' dak iż-żmien jgħid li dawn kienu saru meħtieġa, imma ma jispeċifikax eżattament fejn kienu jinsabu dawn l-altari. Fl-istess ħin, iżda, jgħidlna li dawn l-altari kienu ddedikati wieħed lil San Franġisk u l-ieħor lil Santu Rokku.

Qrib is-sena 1630 nafu li fil-Knisja kien hemm orgni, li ċertament ma kienx kbir, imma li kien meħtieġ għaċ-ċelebrazzjoni dekoruża u solenni tal-liturġija.

Din il-Knisja dejjem kellha l-problema prattika tal-ispazju ristrett li kienet tokkupa. Din il-Knisja ċkejkna, li baqgħet Knisja interna fil-ħitan ta' monasteru li issa kien sar kunvent tal-Franġiskani, matul l-ewwel seklu tal-preżenza tal-Franġiskani f'dan il-post rat titwieled madwarha – wara l-epoka medjevali – komunità mġedda ta' Latini, jew Kattoliċi, fil-Belt il-Qaddisa, u dan f'forma organizzata, hekk li saret iċ-ċentru tal-ewwel parroċċa Latina (Kattolika) ta' Ġerusalemm.

Il-Konċilju ta' Trento (1545-1563) u t-twaqqif tal-Kongregazzjoni Rumana ta' "Propaganda Fide" (1622) kienu ħadmu biex jiġġeddu l-liġijiet tal-Konċlju ta' Vienna (1311-1312) rigward l-apostolat tar-Reliġjużi, imma fl-istess ħin kienu taw spinta ġdida lill-ħidma missjunarja, permezz ta' strutturi u orjentamenti adegwati għal dan l-iskop.

Il-Franġiskani, li issa bdew jgħixu ġewwa l-ħitan tal-Belt il-Qadima u mhux aktar barra mill-ħitan tal-Belt, kif kienu fiċ-Ċenaklu, issa beda jkollhom kuntatt aktar kontinwu u regolari man-nies tal-post.

Li tirrakkonta l-istorja tal-Knisja ta' San Salvatur ifisser li trid tagħti ħarsa wkoll lejn il-mixja diffiċli tal-istess parroċċa Latina ta' Ġerusalemm, li għal kważi tliet sekli kienet l-unika struttura Kattolika f'Ġerusalemm. L-eqdem statistika tal-parroċċa ta' San Salvatur li ġiet ippubblikata sa issa, tmur lura għall-1664, u fiha naraw li l-parroċċa kienet iffurmata minn 68 fidili Kattoliċi.

Fl-1719 il-parruċċani kienu jlaħħqu t-320 ruħ. Sadanittant anke l-komunità reliġjuża bdiet tikber fin-numru, minħabba li żdiedu l-attivitajiet tal-Kustodja tal-Art Imqaddsa, li tagħha l-Kunvent ta' San Salvatur sar iċ-ċentru amministrattiv.

Għaldaqstant bdiet tikber il-problema rigward kif seta' jinstab spazju għal numru dejjem jikber ta' fidili fi Knisja li kienet hekk żgħira.

L-ewwel tentattiv sar fl-1722, meta wara ħafna problemi l-awtoritajiet Torok Ottomani taw il-permess biex il-patrijiet ikabbru n-naħa tal-abside biex hemm iqiegħdu l-kor tal-patrijiet, li fih kien hemm 36 stalli, ħalli b'hekk il-fidili jkunu jistgħu jokkupaw in-navata tal-Knisja quddiem l-altar maġġur. Fil-prattika din kienet biss soluzzjoni temporanja, li mill-ewwel dehret li kienet inadegwata, għaliex fi ftit snin il-fidili kienu żdiedu hekk li fl-1729 laħqu ċ-ċifra ta' 414. F'dik l-istess sena ġie deċiż li jsir tkabbir ieħor, dejjem naturalment wara li nkisbu l-permessi mill-awtorità Torka.

L-aħjar soluzzjoni kienet tidher li tkun dik li tittawwal

Kunvent ta' S. Salvatur

il-Knisja almenu b'terz, biex b'hekk l-altari tal-Aħħar Ċena u ta' San Tumas setgħu jmorru fuq il-ħajt tal-lvant tal-Knisja, wieħed fuq kull naħa tal-altar maġġur, u ż-żewġ altari l-oħrajn ta' San Franġisk u Santu Rokku jiġu sistemati quddiem iż-żewġ pilastri li kienu jwieżnu l-koppla. Il-kontemporanju Patri Elzeario Horn, bniedem bieżel għall-aħħar, ħallielna fi pjanta kif kienet imqassma b'mod ġenerali l-Knisja wara dawn l-arranġamenti. Mhux biss, imma ma ttraskurax lanqas li jagħtina xi tagħrif interessanti, bħalma kienet dik dwar l-arazzi li nġabu minn Vienna fl-1730 u li kienu jżejnu l-ħitan tal-Knisja, u dik dwar l-orgni, b'24 reġistru, li tiegħu wkoll jippreżenta disinn.

Minn dawn id-dettalji kollha nistgħu nikkonkludu li anke x-xogħol li sar fl-1729 kien limitat biss għal titjib ġenerali tal-Knisja, billi l-patrijiet ma setgħu jagħmlu xejn aktar f'dak il-mument.

Għalkemm l-ispazju tal-Knisja kien żdied, imma kienu ntilfu l-proporzjonijiet arkitettoniċi tal-binja, almenu bil-mod ftit jew wisq loġiku li fih kienu jeżistu qabel. Ta' min iżid li ma kienx possibbli li l-ambjent jiġi mżejjen minn fetħiet oħrajn biex minnhom jidħol id-dawl naturali.

Matul is-seklu 18 l-intern ta' din il-Knisja, li kienet hekk sagrifikata, ġie mżejjen b'opri ta' arti ta' preġju kbir. Biżżejjed insemmu l-kapulavuri ta' arġenterija Naplitana u Venezjana li għadhom jitgawdew sal-lum fiż-żewġ kandelabri monumentali u fil-ventartal sabiħ, kollha tal-fidda maħduma u martellata. Sal-lum il-ġurnata l-presbiterju tal-Knisja ta' San Salvatur għadu jiżżejjen b'dawn iż-żewġ kandelabri kbar, u bil-ventartal li jintrama' quddiem il-mejda Ewkaristika fil-festi l-kbar tas-sena, u li jirrappreżenta d-dehra tal-inżul tal-Ispirtu s-Santu fuq Marija u l-Appostli fiċ-Ċenaklu nhar Pentekoste.

Fl-1848 il-parruċċani ta' San Salvatur kienu laħqu ċ-ċifra ta' 940. Minkejja l-isforzi kollha tal-Franġiskani biex irendu l-Knisja funzjonali matul tliet sekli ta' storja, aktar ma jgħaddi ż-żmien, aktar il-Knisja ta' San Salvatur bdiet issir żgħira u mhux tajba biżżejjed għall-ħtiġijiet dejjem jikbru mhux biss ta' komunità parrokkjali normali, imma wkoll ta' komunità reliġjuża numeruża, li kienet l-akbar waħda tal-Kustodja, billi l-Kunvent ta' San Salvatur hu r-residenza uffiċjali tal-Kustodju u ċ-ċentru tal-attività kollha tal-Kustodja.

Patri Francesco Cassini ħallielna kitba dwar il-qagħda li fiha kienet tinsab il-Knisja ta' San Salvatur fl-1846: "Jiena ngħidilkom li l-aktar Knisja żgħira tal-kunventi tagħna l-Franġiskani fl-Italja tisboq sew lill-Knisja ta' San Salvatur f'Ġerusalemm fil-kobor, fl-eleganza u fit-tiżjin. Xi tgħidu meta tisimgħu li jiena nqabbel din il-Knisja pjuttost ma' maħżen, u ngħidilkom li hi żgħira u dejqa, li għandha saqaf baxx, u ħitan li jbikkuk?"

Din, mela kienet is-sitwazzjoni tal-Knisja ta' San Salvatur lejn

in-nofs tas-seklu 19. Imma ż-żminijiet kienu bdew jinbidlu. L-id iebsa tal-ħakma tat-Torok Ottomani, li mill-1517 kienu propjetarji tal-Palestina, issa ma kinetx għadha daqshekk b'saħħitha, u bis-saħħa tal-missjonijiet diplomatiċi Ewropej f'Istanbul kien beda jsir ftit aktar faċli biex jinkisbu permessi għall-bini jew tkabbir ta' postijiet ta' kult insara fl-Art Imqaddsa.

Kien għalhekk li, mill-1850, nassistu għal sforzi, din id-darba deċiżivi, biex il-Knisja ta' San Salvatur f'Ġerusalemm terġa' tinbena mill-ġdid u tkun tassew dik li baqgħet sal-ġurnata tal-lum: il-Knisja ewlenija u l-akbar waħda f'Ġerusalemm, li fiha tista' tiltaqa' l-komunità parrokkjali Latina u fejn isiru l-aktar ċelebrazzjonijiet liturġiċi solenni, barra dawk fil-Qabar ta' Kristu, b'dinjità u dekor kif inhu xieraq.

Tentattivi biex tinbena l-knisja l-ġdida

Billi raw l-affarijiet kif kienu, u qiesu li kull arranġament ieħor fil-fatt ma kien se jwassal imkien, il-Franġiskani ddeċidew li jressqu talba quddiem il-Gvern Ċentrali Tork biex ikunu jistgħu jibnu knisja ġdida, wara li jkunu waqqgħu l-qadima.

F'Settembru 1850 waslet it-tweġiba uffiċjali li fis-sostanza kienet tgħid hekk: is-Sultan kien jagħraf l-istat miżeru attwali tal-Knisja u l-ħtieġa li jsiru xogħlijiet meħtieġa; iżda biex jagħti l-awtorizzazzjoni li kienet mitluba kien ppreċiżat b'mod tassattiv li l-patrijiet ma setgħux jissuperaw lanqas b'tul ta' saba' jew id id-dimensjonijiet tal-knisja eżistenti, kemm fit-tul, kemm fil-wisgħa u wkoll fl-għoli. Il-konfigurazzjoni ġenerali tal-bini kellha wkoll tinżamm kif kienet; ma setgħux iżidu xejn ma' dak li kien diġà jeżisti qabel.

Inutli ngħidu li din it-tweġiba kienet kapulavur awtentiku ta' diplomazija makakka: kienet tikkonċedi l-permess bil-kliem imma tiċħdu fis-sostanza. X'setgħu jagħmlu l-patrijiet? Kellhom jieħdu paċenzja u jistennew żminijiet aħjar.

Mhux importanti li nieqfu fuq it-tul ta' żmien ta' aktar minn tletin sena, li fih il-patrijiet komplew jagħmlu talbiet ġodda u formali,

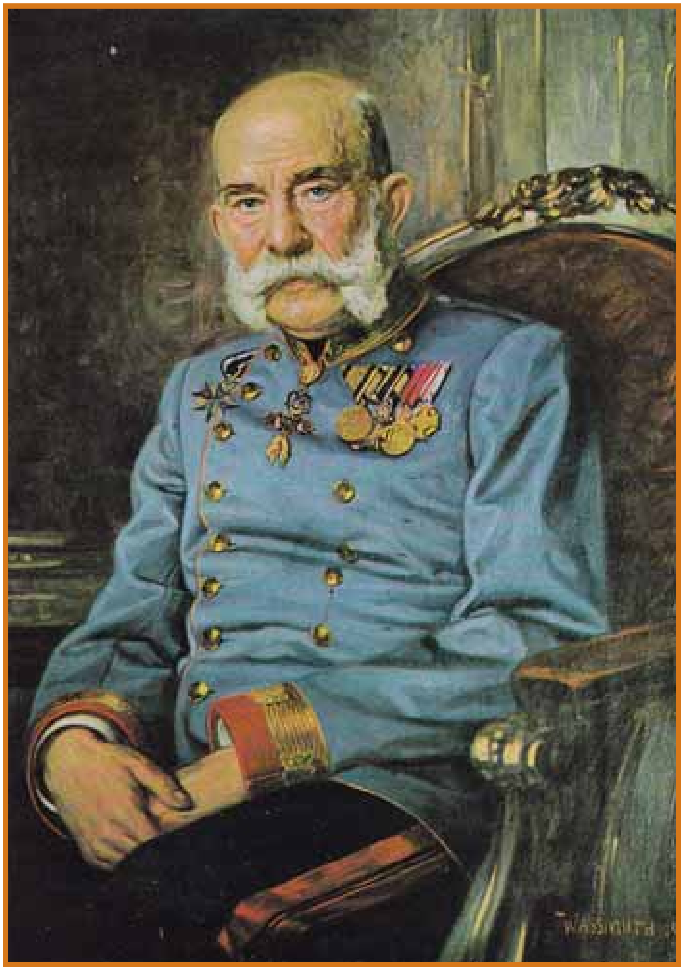

Franz Josef Imperatur tal-Awstrija

biex jiksbu l-awtorizzazzjoni meħtieġa, u kull darba jirċievu ċaħdiet formali. Imma f'dan il-perjodu jaqbel li nsemmu fatt apparti li jixraq li jitfakkar.

F'Novembru 1869 kien ġie bħala pellegrin fl-Art Imqaddsa Franz Josef, Imperatur tal-Awstrija. Meta ra b'għajnejh il-Kunvent ta' San Salvatur, hekk kiteb testwalment: "jiena ipperswadejt ruħi kemm hi miżera u tal-biki, kif ukoll inutli għall-ħtiġijiet attwali, l-knisja parrokkjali ta' San Salvatur ... Billi ridt inħalli tifkira tal-preżenza tiegħi fl-Art Imqaddsa billi nikkontribwixxi għall-postijiet tal-kult tan-nies tar-reliġjon tiegħi, u fl-istess ħin nagħti lill-benemeritu Ordni Franġiskan is-sinjal u l-prova tal-benevolenza sovrana tiegħi, jiena għoġobni li noffri 60,000 frank għall-bini mill-ġdid ta' din il-knisja parrokkjali. Din is-somma għandha tingħata mit-teżor privat tiegħi lir-Reverendissimu Patri Kustodju li jkun in kariga, skont il-ħtiġijiet u l-progress li jkun qiegħed isir fil-bini". Fit-12 ta' Novembru 1869 mela l-Imperatur indirizza din l-ittra lill-Patri Kustodju f'Ġerusalemm. L-ittra ġiet ippubblikata l-ewwel darba fl-1883.

Dan il-ġest uniku ma waqafx hawnhekk. L-istess Imperatur, naturalment permezz ta' mezzi diplomatiċi, ipprova jerġa' jqajjem il-kwestjoni tat-talba tal-patrijiet biex jerġgħu jibnu l-knisja u jibda x-xogħol; imma t-talba tiegħu ukoll ġiet irrifjutata.

Minkejja r-rifjut li rċieva l-Imperatur ma irtirax l-offerta kbira ta' flus u ried li din ma tkunx destinata għal skopijiet oħrajn, anke l-aktar tajbin u qaddisa. Is-somma li wiegħed setgħet tistenna żminijiet aħjar biex tkun minfuqa skont l-intenzjoni ta' min offrieha bla ebda bdil.

Kif rajna, f'Novembru 1869, l-Imperatur tal-Awstrija Franz Josef intebaħ personalment bl-"insuffiċjenza" tal-Knisja ta' San Salvatur. Ta' min iżid li din l-"insuffiċjenza" ma kinetx biss f'relazzjoni mal-parroċċa, imma wkoll

Knisja ta' San Salvatur minn ġewwa

f'relazzjoni mal-komunità reliġjuża. Proprju wara l-1870, fil-Kunvent ta' San Salvatur kien qiegħed jiġi iffurmat Seminarju Teoloġiku għall-kjeriċi Franġiskani. Waħda mill-problemi kbar għal sistemazzjoni adegwata kienet rappreżentata miċ-ċokon tal-Knisja, u mill-fatt li l-kor kien żgħir wisq biex jilqa' fih ir-reliġjużi kollha. Mill-1866, għal diversi drabi, il-Kustodju, Patri Serafino Milani, kien kiteb dwar din il-qagħda lill-Ministru Ġeneral tal-Ordni. Fit-2 ta' Diċembru 1866 kien kitiblu hekk: "Il-kor ma nistax inkabbru bl-ebda mod, u ma nafx kif nista' nakkomoda fih lill-kjeriċi. Id-dixxiplina fil-kor ma nistgħux inħarsuha kif suppost ... kif nistgħu ndaħħlu l-kjeriċi fil-kor? ... Ma nistgħux inkabbru l-kor sakemm il-Providenza ma tippermettilniex li nkabbru l-Knisja ta' San Salvatur."

Insemmu biss li wkoll fl-1876 wasal rifjut ieħor, din id-darba wkoll bil-ġustifikazzjoni li f'Ġerusalemm diġà kien hemm bosta knejjes, u li ma kienx hemm bżonn ta' knisja oħra!

L-Arkitett tal-Knisja l-ġdida ta' San Salvatur u l-bini tal-istess Knisja

Fit-3 ta' Settembru 1880 wasal rifjut ieħor, imma dan kellu jkun l-aħħar wieħed fil-lista twila ta' rifjuti tal-bini tal-knisja l-ġdida.

Fil-fatt, wara biss xahrejn, u preċiżament fid-9 ta' Novembru 1880, ġie approvat mill-awtorità l-proġett tal-Knisja l-ġdida ta' San Salvatur, imma bil-kundizzjoni, li ħarġet uffiċjalment fl-14 ta' Frar 1883, li l-knisja kellha tinbena mill-ġdid mill-pedamenti, imma "fl-istess post tal-knisja l-antika b'tali mod li l-ispazju tal-knisja l-antika jidħol fl-ispazju tal-knisja l-ġdida, li wieħed jifhem li sejra tkun ikbar".

Wara tletin sena ta' stennija mimlija tensjoni il-fatt issa kien li l-patrijiet kellhom jikkuntentaw ruħhom b'din il-konċessjoni fl-aspett fundamentali tagħha, u biex ma jikkompromettux kollox, kien meħtieġ li jagħlqu ħalqhom u jaċċettaw din il-kundizzjoni iebsa. Almenu kellhom il-permess li jibnu; u dan kien fatt importanti.

Fil-25 ta' Frar 1883 wasal minn Istanbul il-Firman tas-Sultan, bl-interessament tal-Ambaxxatur Franċiż quddiem is-Sublime Porta. Għalkemm id-dokument kien jiggarantixxi li kollox kellu jsir mingħajr intoppi, minkejja dan l-Ambaxxatur Franċiż ħassu fl-obbligu li javża lill-Kustodju: "... ħaffu kemm tifilħu biex tlestu l-Knisja ta' San Salvatur, għaliex il-ħafna għedewwa tal-Knisja mhumiex se jibqgħu reqdin".

Mhux il-każ hawnhekk li noqogħdu nirrakkontaw bl-għeruq u x-xniexel il-fażijiet singoli tax-xogħol pjuttost ikkumplikat, u wkoll id-diversi żviluppi ta' karattru diplomatiku.

Bħala l-ewwel punt kien meħtieġ li titwaqqa' parti sewwa mill-Kunvent, u dan sal-pjanterren, b'tali mod li setgħet tingħata struttura ġdida lill-ambjenti ġodda, biex għall-bidu dawn iservu bħala knisja proviżorja, u mbagħad – skont il-pjanijiet

diġà maħsubin – iservu ta' Sagristija u Bibljoteka. Fl-isess ħin kien meħtieġ li wieħed jaħseb biex jinbnew kmamar ġodda għall-patrijiet, flok dawk li ġew imwaqqgħin.

Kif naraw, dan ix-xogħol ma kienx la faċli u lanqas komdu, minħabba in-nuqqas tal-ispazju disponibbli għax-xogħol. Mingħajr dik il-kundizzjoni li kienet tillimita b'mod hekk strett kull moviment, il-proġett kollu seta' jkun ridimensjonat aħjar, u hekk il-patrijiet kieku setgħu jibnu knisja li tkun inqas sagrifikata rigward il-post li fih inbniet.

Irridu ngħidu li l-povru arkitett, quddiem tant restrizzjonijiet u ostakli li sab quddiemu minn kull naħa, irnexxielu joħroġ b'disinn u proġett mill-aħjar, u nistgħu ngħidu li rnexxielu jsolvi b'mod intelliġenti l-ħafna problemi li biċċa binja bħal dik kienet tippreżenta. Naslu biex nimmaġinaw li quddiemna għandna figura ta' xi arkitett ta' isem affermat, li kien ta provi li kien jaf jissupera d-diffikultajiet partikulari tekniċi u loġistiċi.

Imma nistagħġbu meta nintebħu li quddiemna għandna patri bħala arkitett: P. Raffaele Cingolani da Montecassiano (1830-1908), reliġjuż mill-Marche li ġie l-Art Imqaddsa fl-1862.

Il-*curriculum vitae* tiegħu ma jidhirx li hu rikk b'xi elementi li jagħmlu aħbar. Jitfakkar bħala persuna li kellha kwalitajiet tajbin ta' intelliġenza u ta' qalb. Meta kien għadu l-Italja, fl-1857, irċieva l-ħatra ta' "Lettur tal-Matematika". Din kienet kwalifika li tajjeb inżommuha f'moħħna. Fil-Kustodja tal-Art Imqaddsa ngħata diversi uffiċċji impenjattivi: kien, fil-fatt, Mastru tal-Kjeriċi f'Ħarissa fil-Libanu, Gwardjan tal-Kunvent ta' Santa Maria delle Grazie f'Larnaca, Ċipru, Superjur fil-Qabar ta' Kristu u f'Tiberija, u Vigarju tal-Kunvent ta' Betleħem.

Kien jinsab f'Betleħem, meta fl-1880, fil-bidu tal-ħidma tal-bini tal-Knisja l-ġdida ta' Santa Katerina, ġie maħtur mis-Superjuri tal-Kustodja direttur immedjat biex jissorvelja din il-binja; u fl-istess ħin amministratur tal-finanzi ta' dan il-proġett.

Proprju f'relazzjoni tal-bini tal-Knisja u l-Kunvent ta' Betleħem, fadal tifkira tal-ġudizzju kuntrarju tiegħu għas-soluzzjoni tal-problema arkitettornika kif kien ġie ipproġettat mill-perit li ħażżeż il-pjanta tal-Knisja ta' Santa Katerina, l-arkitett Franċiż Guillemot. Fit-18 ta' Awwissu 1882 il-Knisja ta' Santa Katerina *ad Nativitatem* f'Betleħem ġiet inawgurata.

Diġà fit-8 ta' Novembru 1880 is-Superjuri tal-Kustodja kienu approvaw pjan jew proġett għall-Knisja l-ġdida ta' San Salvatur. Sfortunatament ma nafu xejn min kien l-awtur ta' dan il-proġett. Fl-20 ta' Frar 1882, il-Patri Kustodju innota fid-Djarju tiegħu li "probabbilment se jintagħżel il-proġett ta' Patri Raffaele da Montecassiano". Dejjem fl-istess data "d-Diskretorju jiddeċiedi li wara l-Għid jibda x-xogħol ta' tħejjija għall-bini tal-Knisja ġdida ta' San Salvatur".

Fil-jiem 22-26 ta' Settembru 1882, f'seduta tad-Diskretorju tal-Art Imqaddsa, saret diskussjoni mill-ġdid dwar il-proġett. Il-minuti jirriferixxu li "l-Patri Kustodju wera l-pjanta tal-Knisja l-ġdida ta' San Salvatur li kien ħażżeż Patri Raffaele da Montecassiano, u li ipproponieha bħala s-soluzzjoni ekonomika l-aktar faċli. L-ebda wieħed mir-Reverendi Patrijiet Diskrieti ma għamel l-inqas oġġezzjoni".

Xahar wara, fit-23 ta' Ottubru 1882, ġie deċiż li jissejjaħ lejn San Salvatur l-imsemmi Patri Raffaele, u li jingħata bidu biex jinħadem il-ġebel li kellu jservi għall-bini tal-Knisja l-ġdida. Ġie wkoll deċiż li kellu jingħata bidu għax-xogħlijiet fiż-żona fejn fil-ġejjieni kellu jkun il-kor, jiġifieri mix-xaqliba tal-lvant u tat-tramuntana.

L-arkitett Guillemot mhux biss ma uriex ruħu għajjur għal dak li f'Betleħem kien l-eżekutur tal-proġett tiegħu, imma talli f'Ottubru 1883 faħħar ix-xogħol tal-Knisja

ta' San Salvatur, li diġà kienu waslu f'punt tajjeb ta' progress.

Kollox kien jidher li miexi sewwa f'din il-ħidma, sakemm f'daqqa waħda seħħet disgrazzja li setgħet tikkomprometti r-ritmu tax-xogħol.

Fit-12 ta' Mejju 1884, ċertu Fra Luigi da Rapagnano, waqt li kien jinsab ma' Reliġjużi oħrajn fil-knisja provviżorja biex jassisti għall-Quddiesa, intlaqat minn puplesija u miet ħabta u sabta, kif insibu miktub fin-Nekroloġju (ktieb tal-mejtin) tal-Kunvent. Fost ir-Reliġjużi preżenti għal din it-traġedja kien hemm ukoll Patri Raffaele. Dan kien diġà jbati min-nuqqas ta' smigħ għal xi snin, u issa jidher li ma felaħx jirreżisti għall-qatgħa li ħa. Ta' min jiftakar li dan fra Luigi kien jappartjeni lill-istess Provinċja Reliġjuża tal-Marche, li minnha kien ġej Patri Raffaele. Il-fatt hu li, minn dak l-istess waqt, Patri Raffaele beda jagħti sinjali ta' nuqqas ta' ekwilibriju mentali, hekk li fil-15 ta' Mejju kellhom jibagħtuh l-Italja bit-tama li forsi seta' jerġa' jikseb saħħtu jekk jibdel l-arja: imma fil-fatt minn dan kollu ma ġara xejn.

Minkejja din id-disgrazzja bil-konsegwenzi tagħha, ħadd ma ġieh f'moħħu la li jwaqqaf il-proġett tal-Knisja, li issa kien f'fażi avvanzata ta' twettiq, u lanqas li jbiddlu bl-ebda mod. Din kienet forma indiretta, imma konkreta, ta' rikonoxximent sħiħ tal-valur pożittiv ta' din l-opra li ġiet ipproġettata u attwata b'tant imħabba, jekk mhux ukoll b'tant passjoni, minn Reliġjuż li tiegħu ma fadlilniex l-ebda tifkira ħlief xi noti żgħar li ġew ikkonservati fir-reġistrazzjoni tal-uffiċċji tiegħu.

Fl-istat attwali tal-konoxxenzi tal-affarijiet ma nistgħu nżidu xejn aktar li hu dokumentat dwar P. Raffaele Cingolani da Montecassiano

bħala arkitett. Nistgħu għalhekk inkomplu d-diskors dwar il-bini tal-Knisja ta' San Salvatur mingħajr ma nieqfu fuq diversi dettalji, anke jekk huma interessanti minħabba l-kuntest tagħhom.

Ta' min iżid iżda (u din hi nota ta' min qed jittraduċi dan l-artiklu), li l-istudjuż P. Metodio Brlek ma jsemmix (forsi ma kienx f'konoxxenza) Patri Franġiskan Malti li milli jidher ta sehem ewlieni fil-bini tal-Knisja ta' San Salvatur, ukoll jekk għex lejn nofs is-seklu 19, qabel ma ngħata bidu proprju għall-bini tal-knisja l-ġdida ta' San Salvatur. Patri Ġorġ Aquilina, fin-Nekroloġju tal-Provinċja Franġiskana Maltija, jagħtina informazzjoni dwar Fra Nikola Borg, mis-Siġġiewi, li jistħoqqlu jissemma bħala benemeritu fil-bini tal-Knisja ta' San Salvatur.

Fra Nikola Borg twieled is-Siġġiewi fl-1819. Fl-1846 daħal Franġiskan fil-Provinċja ta' Ruma. Wara l-inċident gravi li seħħ waqt il-bini tal-Knisja ta' San Salvatur f'Ġerusalemm, il-Ministru Ġeneral P. Bernardino Trionfetti, bagħtu jkompli l-bini bħala bennej u perit. Interessanti li qabel ma telaq lejn l-Art Imqaddsa fl-1850 waqaf Malta u xtara b'kemm jiswew 211-il skud għodda mingħand il-ħaddied Michele Bonnici. Wasal Ġerusalemm f'Novembru 1850. Sa tmiem ħajtu baqa' fil-Missjoni tal-Art Imqaddsa jwettaq il-ħidma ta' bennej u hekk kien uffiċjalment magħruf fl-Art Imqaddsa bħala *structor murarius*. Fost l-oħrajn bena l-Knisja tal-Assunta (Muski) fil-Kajr (1851-1854), il-Knisja tal-Karmnu f'Bulacc (Eġittu), il-Knisja ta' San Franġisk u l-kunvent anness fi Tripli (Libanu) (1855-1858). Miet f'Ġerusalemm fit-3 ta' Frar 1874 f'qasir il-għomor, meta kellu biss 55 sena.

Inkomplu bir-rakkont ta' Patri Brlek. Fid-29 ta' Novembru 1882, festa tal-Qaddisin Franġiskani, Patri Guido da Cortona, Kustodju tal-Art Imqaddsa, bierek u poġġa l-ewwel ġebla tal-knisja. Il-ġebla kienet ta' forma kwadrata, u kienet ittieħdet mis-"swar tal-belt il-qadima" ta' Ġerusalemm. Dan kien simbolu suġġestiv li juri r-rabta li din il-knisja kellu jkollha mal-belt il-qaddisa, u speċjalment ir-rabta tal-Franġiskani ma' Ġerusalemm bil-preżenza plurisekolari tagħhom fil-belt, u l-aktar f'San Salvatur, hekk li dan il-kunvent ipprovda kenn lil bosta persuni waqt mumenti ta' gwerra u vjolenza.

Biex il-patrijiet jevitaw nuqqas ta' qbil u kumplikazzjonijiet diplomatiċi, iddeċidew li ma joħorġux inviti uffiċjali. L-Ambaxxatur ta' Franza, meta bagħat l-awtorizzazzjoni miktuba tas-Sultan, kien ta parir lill-Patri Kustodju biex iħaffef fl-eżekuzzjoni tal-bini. Il-Kustodju obdieh mill-ewwel. Il-flus biex jiġi ffinanzjat proġett hekk kbir, kif rajna, kienu ngħataw mill-Imperatur tal-Awstrija, Franz Josef. L-arkitett, billi kien patri li jgħix fil-komunità ta' San Salvatur, kien dejjem fuq il-post tax-xogħol biex iħares u jidderieġi personalment il-binja, hekk li kien irnexxielu jwassalha

kważi sat-tmiem bħala struttura.

Infatti, fis-27 ta' Mejju 1884, wara biss ħmistax-il ġurnata mid-disgrazzja li laqtet lill-arkitett, tlestiet u ġiet magħluqa l-aħħar volta tas-saqaf tal-knisja. Il-Patri Kustodju jinnota fid-Djarju tiegħu li l-ħaddiema għamlu storbju sħiħ biex jiċċelebraw, u l-patrijiet ukoll ħasbu biex lill-ħaddiema joffrulhom ross, laħam u arak (anizett Tork) flimkien ma' vaganza qasira.

Fl-24 ta' Lulju 1884 tlesta l-kampnar (li dak iż-żmien ma kellux is-sular ta' fuq fejn illum hemm il-qniepen, imma kien aktar tozz mill-kampnar għoli u sabiħ li naraw illum). Fl-10 ta' Ottubru tal-istess sena 1884 tqiegħdet "l-aħħar ġebla tal-Knisja ġdida ta' San Salvatur, u preċiżament fuq il-korniċun estern tal-faċċata".

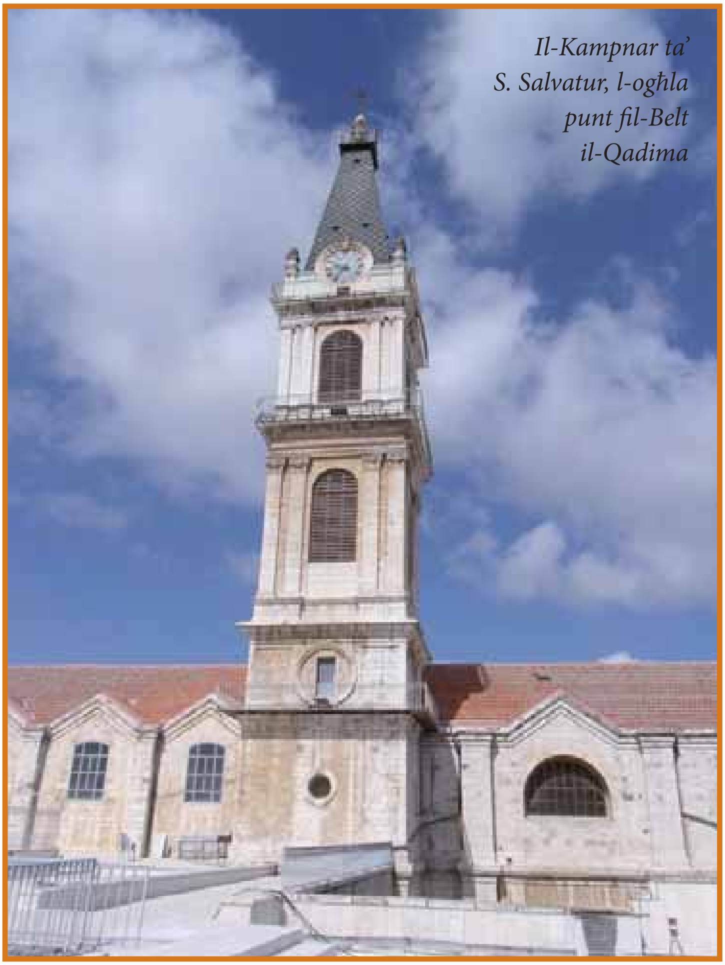

Il-Kampnar ta' S. Salvatur, l-ogħla punt fil-Belt il-Qadima

Fl-1 ta' Diċembru 1884 tqiegħed salib tal-metall fuq il-kampnar, u fis-6 ta' Diċembru ttellgħu f'posthom il-5 qniepen ġodda, li kienu ġew ikkonsagrati mill-Beatitudni Tiegħu Mons. Vicenzo Bracco, Patrijarka Latin ta' Ġerusalemm fid-29 ta' Novembru 1884. Malli l-qniepen tqiegħdu f'posthom, "fil-11 ta' filgħodu l-qniepen kollha bdew idoqqu għal kważi kwarta: in-nies kollha telgħu jiġru fuq il-bjut bil-kurżità", iżid jikteb fid-Djarju l-Patri Kustodju. Wara din l-ewwel splużjoni ta' daqq ta' ferħ, il-qniepen bdew idoqqu regolarment mill-Primi Vespri tal-festa tal-Immakulata bħala sinjal taċ-ċelebrazzjonijiet liturġiċi pubbliċi. Matul l-1884 tpoġġew fil-knisja tmien altari sekondarji, kollha tar-rħam ta' diversi tipi u kuluri. Ħlief altar minnhom, li hu barokk, l-altari l-oħrajn kollha jipproponu l-istess linja sempliċi u klassika ta' dinjità kbira.

F'dan ir-rakkont ta' x'ġara ħaġa wara l-oħra ma nistgħux ninsew infakkru li fit-28 ta' Ottubru 1885 tqiegħed f'postu l-Battisterju ġdid, f'forma eleganti ta' stil rinaxximentali Toskan, filwaqt li fil-31 ta' Ottubru l-Altar Maġġur kien jinsab f'postu.

Hekk naslu għad-29 ta' Novembru 1885, il-jum tal-konsagrazzjoni tal-Knisja. Din kienet konsagrazzjoni solenni li rat jitwassal fit-tmiem dak li għal tletin sena kien donnu biss ħolma li ma tistax titwettaq. Naturalment mhux kollox kien tlesta, u bosta affarijiet kienu għadhom jistennew li jintemmu. Il-ventartal, per eżempju, wasal biss fl-1887. Imma l-Knisja kienet issa meqjusa li tlestiet u li kienet lesta biex twettaq il-funzjoni u l-missjoni tagħha.

Matul is-snin sar xi tibdil fil-Knisja ta' San Salvatur biex din tkun aktar akkoljenti, għalkemm ta' min jgħid li mhux dejjem is-soluzzjonijiet adottati kienu feliċi mil-lat estetiku. Ma naqsux fil-knisja xi tibdiliet pjuttost radikali. L-aktar tibdil radikali sar fix-xitwa tal-1967-1968. F'dawk ix-xhur, biex il-knisja tiġi adegwata għall-ispirtu liturġiku tal-Konċilju Vatikan II, tneħħa l-pulptu u bil-materjal tiegħu nħadmu ż-żewġ amboni fuq iż-żewġ naħat tal-presbiterju. Flok il-balavostri l-antiki tqiegħdu oħrajn bla ebda gost. Imma dak li l-aktar jolqot il-għajn hu li tneħħa l-kumpless tal-Altar Maġġur l-antik, biex inbena l-Altar li hemm illum, li jutilizza l-istess materjal tal-Altar ta' qabel. L-Altar Maġġur ġdid ġie kkonsagrat fis-17 ta' Frar 1968 minn Mons. Giacomo Beltritti, Isqof Koadjutur tal-Patrijarka Latin ta' Ġerusalemm (li mbagħad sar hu Patrijarka Latin).

Fuq in-naħa ta' barra l-Knisja ta' San Salvatur ukoll sarulha xogħlijiet kbar. Fl-1900 in-navata ċentrali tal-Knisja tgħattiet b'saqaf ta' "tegole" ħamranin, filwaqt li qabel is-saqaf kien miksi biċ-ċomb.

Imma l-aktar tibdil li jidher, u li llum jagħmel parti mill-panorama tal-belt il-qadima ta' Ġerusalemm, hekk li hu "landmark" inkonfondibbli, kien dak li sar fil-kampnar, li fl-1931-1932 ġie mgħolli 8 metri oħrajn, fl-okkażjoni tas-7 ċentinarju mill-mewt ta' Sant'Antnin ta' Padova, Patrun tal-Kustodja tal-Art Imqaddsa. Biżżejjed li wieħed josserva ritratti tal-kampnar kif kien qabel, biex jintebaħ kemm il-forma attwali, aktar snella, tagħti impressjoni ta' eleganza, l-aktar bil-kuruna tal-"cuspide" tawwalija li togħla lejn is-sema u timmarka l-panorama ta' Ġerusalemm il-qadima minn distanzi twal.

Fil-ħarġa li jmiss nagħtu ħarsa lejn id-dekorazzjoni tal-Knisja ta' San Salvatur, li tibqa' sal-lum l-akbar knisja u l-aktar waħda funzjonali f'Ġerusalemm għall-komunità Kattolika Latina.

Il-Kampnar ta' S. Salvatur mixgħul